

ŞEYHULİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN HAYATI, ESERLERİ VE İSLAM HUKUK USULÜ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Nazım BÜYÜKBAŞ (*)

Öz

“Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin Hayatı, Eserleri Ve İslam Hukuk Usulü İle İlgili Görüşleri” adıyla yapmış olduğumuz bu çalışma üç bölümden oluşur. Giriş bölümünde Mustafa Sabri Efendi’nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve İslam hukuku alanında yazmış olduğu eserler ile ilgili bilgiler bulunur. Ana bölümde Mustafa Sabri Efendi’nin İslam hukukunun kaynaklarını değerlendirmesi, bunlarla ilgili görüşleri, bazı fetvaları yer alır. Sonuç kısmında verilerin değerlendirmesi yapılmaktadır. Makale Mustafa Sabri Efendi’nin görüşlerine bu yönleriyle odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Sabri Efendi, Usul, İcma, Fıkıh, İslam Hukuku.

The Life, Works and Thoughts on Methodology of Islamic Law of Shaykh Al-Islam Mustafa Sabri Efendi

Abstract

The study that we made by the name “The Life, Works And Thoughts On Methodology of Islamic Law Of Shaykh Al-Islam Mustafa Sabri Efendi” is consisting three parts. In the introduction part, there are the informations about Mustafa Sabri Efendi’s life and his scholar personality. And It contains information about the works he wrote on Islamic law. In the main chapter is formed by his assesments on the resources of islamic law and his opinions about it and his views on some jurisprudential issues. In the result part, We maintained the evaluation of the datas. This article focuses on Mustafa Sabri’s views in this respect.

Keywords: Mustafa Sabri Efendi, Methodology of Islamic Law, İjma, Fiqh, İslamic Law.

*) Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı
(e-posta: nazim.buyukbas@gop.edu.tr)

GİRİŞ

Yakın tarihimizde ismi çokça zikredilen, fakat akademik sahada hakkında pek fazla çalışma bulunmayan önemli İslam hukukçularından ve şeyhülislamlardan birisidir Mustafa Sabri Efendi. Hayatı, ilim yolculuğu, siyasi hayatı, eserleri ile Osmanlı imparatorluğunun yıkılış döneminde ayrı bir yeri olan Mustafa Sabri Efendi'nin İslam hukuk usulüne ait görüşlerini bu makalede ele almaya çalışacağız. Çünkü kendisi bir imparatorluğun yıkılışı ve yeni bir rejimin kuruluşu esnasında onun İslam hukuku anlayışı gelenek ile yeni sistem arasında yaşananları, o günlerin problemlerini anlama açısından da önemlidir.

Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatı

Mustafa Sabri Efendi, 12 Rebülevvel 1286/21 Haziran 1869'da Tokat'ta doğdu. Babasının önemli bir âlim olması ve bölgenin ilim adamlarının babasıyla yaptıkları ilim sohbetleri Mustafa Sabri Efendi'nin ilme ilgi duymasında etkili oldu. Tokat'ta fıkıh âlimi Zülbiyezâde Ahmed Efendi'den¹ ders aldı. Dönemin ilim merkezlerinden Kayseri'ye gitmek için annesinin ve hocasının yardımlarıyla babasını ikna ederek Divrikli Mehmed Emin Efendi'nin ders halkasına katıldı. İlim de daha da ileri gitmek için İstanbul'a gitti. Meşihat-ı İslâmiyye'de ders vekili Gümülcine'li Ahmed Âsım Efendi ile Mehmet Atf Efendi'nin öğrencisi oldu ve icazet aldı.² İlme olan hırsı ve zekâsı hocasının dikkatini çekti ve icazetini aldıktan sonra Ahmed Âsım Efendi'nin kızı Ulviye Hanım'la evlenip İstanbul'a yerleşti. Medrese tahsilini bitirenlerin müderris olabilmek için girdiği imtihan olan ruûs imtihanını "üstün derece" ile kazanarak yirmi iki yaşında maaşlı müderris olarak 1890 yılında Osmanlı Devleti'nde en saygın eğitim merkezlerinin başında gelen Fâtih Camii müderrisliğine tayin edildi. Babasının, onun bu kadar erken yaşta ders vermeye başlamasını yadırgadığını kendisi aktarmaktadır.³

II. Abdülhamid'in katıldığı ve dönemin en önemli âlimlerinin katılabildiği huzur derslerine en genç üye sıfatıyla iştirak etti. 1899-1904 yılları arasında Yıldız Saray Kütüphanesi'nde "hâfız-ı kütüb" olarak çalıştı. En nadir ve önemli eserleri inceleme şansı buldu. 1904'de Medresetü'l-vâizîn'de tefsir dersleri vermeye başladı. Medresetü'l-mütehassisin ile Süleymaniye Medresesi'nde hadis müderrisliği yaptı ve 1906'da Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye'nin üyeleri arasında yer aldı. 1918'de Hamdi Yazır, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmet Akif ve Said Nursi gibi önemli simaların üyesi bulunduğu Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine seçildi.⁴ Dönemin en önemli siyasi ve dini makamlarından olan Şeyhülislam makamına dört kez getirildi. Şeyhülislamlık görevi sekiz ay yirmi bir gün sürdü.⁵

- 1) Mustafa Sabri, *Mevkifü'l-akl ve'l-ilim ve'l-âlem min rabbi'l-âlemîn ve 'ibadîhi'l-mürselîn*, Dâr ü İhyâi't-türasi'l-Arabî Beyrut-Lübnan 1992, C. I-IV., I, 1.
- 2) Mustafa Sabri, *Mevkifu 'l-Akl*, C. I, s. 1 'in dipnotu.
- 3) Mustafa Sabri, *Mevkifu 'l-Akl*, C. I, s. 1-2.
- 4) el-Kavsî, Müfrih b. Süleyman, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkifuhu min İlmî'l-Vafid*, Riyad 1418 /1997, s. 68, Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 254.
- 5) Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 92.

Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislam makamına da bağlı olarak siyasetle sürekli iç içe olmuş, hayatını ilmî çalışmaları yanında siyasî mücadelelerle geçirmiştir. Tokat mebusluğu ve 6 Haziran 1919'da Paris Konferansı'na giden Damad Ferid Paşa'nın yerine sadrazamlığa vekâlet (günümüz ifadesiyle Başbakan vekilliği) yaptı ve A'yan Meclisi Başkanlığı görevinde de bulundu.⁶ Onun için din ve devlet işlerinin ayrılığı düşünülemez. Bu nedenle din âlimlerinin siyasetten uzak durması fikrini eleştirir.⁷ Onun siyasette olmaktan gayesi, dini siyasete alet etmek değil, siyaseti dine hizmete vesile kılmaktır.⁸ Bunun en önemli kanıtı bulunduğu makamları kaybetmemek için taşıdığı unvanların ve isminin etkisi sebebiyle yeni rejim ile işbirliği yapabilecekken her türlü zorluğu göze alıp ülkesini terk etmesidir.

Mustafa Sabri Efendi İttihat ve Terakki taraftarı olarak kurulan Cem'iyet-i İlmîyye-yi İslâmiyye'nin reisliğine ittifakla seçildi.¹⁰ Bu cemiyetin çıkardığı Beyânülhak¹¹ adlı dergide başyazar sıfatıyla makaleler yazdı. Mustafa Sabri Efendi, kısa bir müddet sonra Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmiyye'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağı bulunmadığını ilan ederek bu hareketle bağlarını koparır.¹²

Anadolu'daki Millî Mücadele hareketine karşı yazıları ve nutuklarıyla da tanınır.¹³ Cumhuriyet'in ilânından sonra oğlu İbrahim'le birlikte 150'likler listesine alındı, 1922'de geri dönmek üzere vatanından ayrıldı. İskenderiye'ye ilk gidişinde Mustafa Kemal Paşa'ya ve hükümetine muhalefet edip yurdunu terk ettiği için tepkiyle karşılanır. Kahire ve İskenderiye caddelerinde sözlü sataşmalara uğrar. Hicaz Emîri Şerif Hüseyin'in daveti üzerine Mekke'ye gidip beş ay kaldıktan sonra ailesi iklim şartlarına uyum sağlayamayınca Mısır'a geri döner. Ardından Lübnan'a, oradan da Romanya ve Gümülcine'ye geçer. Batı Trakya'ya gelir, İskeçe iline yerleşir. İskeçe'de Ankara hükümetinin uygulamalarını sert bir dille eleştirdiği Yarın gazetesini çıkarır (1927-30, 70 sayı, Peyam-ı İslâm adıyla 5 sayı).¹⁴ Hilafetin kaldırılması (1924), medrese ve zaviyelerin kapatılması (1925), şapka kanunu (1925), medeni hukukla birlikte laikleşme (1926), harf devrimi (1928) ve Ankara hükümetince yürütülen reformist uygulamalar, Şeyhülislam'ın Batı Trakya'daki taraftar

6) Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 108; Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", C. XXXI, s.350-352., s. 351.

7) Mustafa Sabri, *En-Nekîru alâ münkiri'n-ni' meti mine'd-din ve'l-hilâfeti ve'l-ümmeti*, el-Matbaatu'l-Abbâsiyye Beyrut 1924, s. 130.

8) Kavsi, , *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 95.

9) Ayhan, Halis " Cem'iyet-i İlmîyye-i İslamiyye" mad. Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. VII, 332.

10) Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 87.

11) Beyânü'l-Hak, için bak. Bektaş, Ekrem, "Beyanu'l-Hak" mad. , Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ankara 1992, VI., 34-35.

12) Kavsi, , *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 99; Yavuz, "Mustafa Sabri" , C. XXXI, s. 350-353.

13) Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 119-124; Yavuz, "Mustafa Sabri" , C. XXXI, s. 351.

14) Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler II*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, , s. 264.

sayısının artmasına doğal yoldan katılımı sağlayan bir sürece döndürür. 1 Haziran 1924'te vatandaşlıktan çıkarılır. Yunanistan'da bulunduğu sırada çıkarttığı "Yarın" gazetesinde 29 Temmuz 1927'de "İstifa Ediyorum" başlıklı adlı şiirle "Türklük"ten istifa ettiğini açıklar.¹⁵ Lübnan'da bulunduğu dönemde yazdığı En-Nekîr adlı eserinde Anadolu'nun asil bir Türk neslinden olduğunu söylemesi¹⁶; onun Türk ırkından olmaktan rahatsız olmayıp Ankara hükümetinin siyasetine bir tepki için bu sözü söylediğinin işaretidir.

Yunan hükümetinin 150'likler hakkında Batı Trakya'yı terk etmeleri ile ilgili kararı sonrasında 1931'de Patra'ya yerleşir. Sadece Hristiyanlardan oluşan bir beldede durmanın anlamsız olduğunu ve vefat ettiğinde Hristiyan mezarlığına gömülmesinin polemik sebebi yapılacağını düşünerek Yunanistan'daki Mısır büyükelçisinin yardımıyla ailesiyle birlikte Kahire'ye geçer (1932).

Mustafa Sabri Efendi, Mısır'a ikinci gelişinde el-Kavlül-fasl adlı eserini yayımlar. Gazete ve dergilerde birçok makalesi yayınlanır.¹⁷ Mısır'da din adamlarının batılılaşmanın etkisinde kaldığını gördüğünde onlarla mücadeleye girişir. Kasım Emîn (ö. 1907), Muhammed Ferîd Vecdî (ö. 1954), Muhammed Mustafa el-Merâgi (ö. 1945), Muhammed Hüseyin Heykel (ö. 1956), Ali Abdürrâzık (ö. 1966) gibi Mısırlı aydınların görüşlerini şiddetle eleştirir.¹⁸ 12 Mart 1954 Cuma sabahı saat sekizde, 86 yaşında iken vefat eder. Ertesi gün Ezher Şeyhi tarafından cenaze namazı kıldırılarak Abbasiye'de Derrase denilen yere defnedilir.¹⁹ Ölümüne basında geniş yer verilir. Cenazesine ilim ve siyaset adamlarının yanı sıra büyük bir kalabalık iştirak eder.

1. Eserleri

Tüm hayatının ilim merkezlerinde, medreselerde, ilim mahfilleri içinde geçmesi onu ilimde derinleştirmiştir. Bu sayede geniş malumatı ile çok sayıda eser telif etmiştir. Bunlardan bazıları tarihî sıra ile şöyledir:

1. *Meseleler* (Mustafa Sabri Efendi'nin "Din-i İslam'da Hedef-i Münakaşa Olan Meseleler" başlığı ile *Beyanu'l-hak* mecmuasında²⁰ yayımlanmış seri makalelerinden derlenmiştir). 1908 de yayınlanan makalelerde teaddüd-i zevcât, resim, talak, emek ve sermaye, veraset ve zekât, musiki, sigorta ve kumar, tesettür, oruç ve fidye, heykel gibi konular ele alınmakta, bu konulardaki aykırı fikirlere cevaplar verilmektedir.²¹

15) Mustafa Sabri, "İstifa Ediyorum", *Yarın*, sayı: 2, 1346/1927.

16) Mustafa Sabri, *En-Nekîr*, s. 98.

17) Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 151; Yavuz, "Mustafa Sabri", s. 351.

18) Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 154.

19) Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 130.

20) Bu makaleler, adı geçen mecmuanın, 11, 19, 22, 25-28, 48, 51, 63, 100, 110-113, 133 ve 135. Sayılarında yayınlanmıştır.

21) Mustafa Sabri, *Meseleler*, İstanbul 1995, s. 15-16.

2. *Kitabu'r-reddi alâ mâ fi'l-kavli'l-ceyyidi mine'r-reydi*²² (1909)
3. *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*²³ (1916)
4. *Dinî Müceddidler Yahut Türkiye İçin Necat ve İtilâ Yollarında Bir Rehber*²⁴ (1922)
5. *Sayd-ı Hâtır*²⁵ (1923)
6. *En-Nekîru alâ münkiri'n-ni'meti mine'd-din ve'l-hilâfeti ve'l-ümmeti*²⁶ (1924)
7. *İslam'da İmamet-i Kübrâ*²⁷ (1927-1928)
8. *Savm Risâlesi*²⁸ (1927-1928)
9. *İman, Namaz ve Oruç Risalesi*²⁹ (1927-1931)
10. *Yemin-i Gamûs Risalesi*³⁰ 1930

-
- 22) Arap edebiyatına dair olup Mehmet Zihni Efendi'nin *el-Kavlu'l-ceyyid* adlı kitabına reddiyedir.
  - 23) Kazan'lı Musa Carullah Bigiyev'in yazdığı *Rahmet-i İlahiye Burhanları* adlı eserine reddiye olarak yazılmıştır.
  - 24) Haşim Nahit'in *Türkiye İçin Necat ve İtilâ Yolları* adlı kitabının tenkididir. İslam ahkâmının gelişmeden uzak ve çağın ihtiyaçlarına cevap veremediğini söyleyenlere itirazdır. Osmanlı Devleti'nin hukuk yapısının Türkleri medeniyetin gerisinde bıraktığı gibi idialara cevap mahiyetindedir.
  - 25) Eser Mustafa Sabri Efendi'nin, Şerif Hüseyin'in davetlisi olarak 1341/1923 yılında Mekke'de bulunduğu sırada kaleme aldığı, fakat maddî sıkıntılar yüzünden bastıramadığı el yazması çalışmalarından oluşan seksen küsur sayfalık bir eserdir. Şapka kanunu gibi Anadolu'da yapılan inkılaplardan bahsetmektedir. (Derdiyok Nuri, Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fıkhî Konulara Yaklaşımı (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 35; el-Kavsî, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 269-276).
  - 26) Oktay Yılmaz tarafından *Hilafetin İlgasının Arka Planı* adıyla tercüme edilerek basılmıştır (İstanbul 1996). İslam siyasi düşüncesi ve çağdaş İslam tarihi açısından önemli bir eserdir. Cumhuriyetin ilk yıllarına ait İzmir'in düşman işgalinden kurtarılması ve sonrası, milliyetçilik, masonluk gibi siyasi, sosyal ve askeri birtakım konulara değinir. Hilafet meselesini tahlil eder. Halifelik ve yönetimin ayrılmasının sonuçlarından bahseder.
  - 27) Ali Abdurrazık'ın *el-İslamu ve Usulü'l-hüküm* adlı eserine reddiyedir. Halifelik için Müslümanlar için gerekliliğini savunur.
  - 28) Musa Carullah'ın *Uzun Günlerde Ruze* adlı kitabına reddiyedir. *Süleyman Nazif*'in ve *Ubeydullah Efendi*'nin Ramazan orucunun fidye verilerek geçiştirilebileceği iddiasına, *Musa Carullah Bigiyef*'in de "Uzun Günlerde Ruze" adlı eserinde çok sıcak ve çok soğuk olan bölgelerde kişiye sıkıntı verecek olan oruç mükellefiyetinin düşeceği, günlerin bir hafta hatta bir ay devam ettiği kutuplarda da oruç tutulamayacağı gibi fikirlerine reddiye mahiyetinde kaleme almıştır. *Meseleler* adlı kitabının sonuna eklenmiştir.
  - 29) Yunanistan'da ikâmeti sırasında yazdığı bir eserdir. Gümülcine'de ortaokul öğrencilerine ders kitabı olarak okutulmuştur.
  - 30) Huzur Derlerinde tartışılan yemin konusunda o gün ifade edemediği bilgileri bu risalede genişçe kaleme almıştır. Sultan II. Abdulhamid'e sunar. Sultan da kendisini tebrik ederek çok memnun olduğunu ifade eder.

11. *Mes'eletü terceme-ti'l-Kur'an*³¹ (1932)
12. *Mevkfü'l-beşer tahte sultâni'l-kader*³² (1933)
13. *Kavlî fi'l-mer'eti ve mukâranatuhu bi-akvalin mukallidetin bi'l-garb*³³ (1934)
14. *el-Kavlu'l-fasl beyne'llezine yu'minûne bi'l-gaybi ve'llezine lâ yu'minûn*³⁴ (1942)
15. *Mevkfu'l-akli ve'l-ilmî ve'lâlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihi'l-mürselin*³⁵ (1950)
16. *Muhtârât min eşşi'ri'l-arabî*³⁶ ?
17. *Haşîye alâ kitâbi netâici'l-efkâr*³⁷ ?
18. *Mirâtu'l-usûl tercümesi*³⁸ ?

-
- 31) Süleyman Çelik tarafından *Kur'an Tercümesi Meselesi* adıyla tercüme edilmiş ve Bedir Yayınları arasında yayımlanmıştır (İstanbul 1993). Mısırlı *Ferid Vecdi* ile *Mustafa el-Merağî*'nin Kur'an tercümesinin namazda ve namaz dışı ibadetlerde asıl metin yerine okunabileceğini savunmaları üzerine bu eser kaleme alınmıştır. Kur'an'ın üstünlüğünü savunmak, Türk Milleti'ni İslam dünyasına bağlayan böyle önemli bir bağın kopmasına mani olmak ve bu konuda fikir ortaya atanların hatalarını göstermek için bu eseri kaleme aldığı belirtilmektedir.
  - 32) Kaderle ilgili olan bu kitapta Müslümanların geri kalmışlıklarının kader anlayışlarından kaynaklandığı şeklindeki tezi reddetmek, Müslüman âlimlerin küçümsenip onlarla alay edilmesine karşı çıkmak için bu eseri yazmıştır. Kitap İsa Doğan tarafından *İnsan ve Kader* adıyla Türkçe'ye çevirilmiştir (İstanbul 1989).
  - 33) İslam'ın kadına bakışını Batının yaklaşımıyla mukayeseli olarak ele alan kitap bu konuda Batılı anlayışa bir reddiye özelliği taşımakta ve bu anlayışın sakıncalarına dikkat çekmektedir. Kadının açılması gerektiğini söyleyenlere cevaplar verir. Kadınları örtüye sahip çıkmaya, dinin bu emrine sınıksız sarılmaya ve namahrem erkeklerle bir arada bulunmaktan sakınmaya çağırır. (Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 296) Kadının öğrenim görmesine karşı olmadığını hatta yetenekli olanlarının çeşitli bilim dallarında ihtisas yapmalarına herhangi bir engel görmediğini ifade eder. Ancak onların öğrenim ve ihtisaslarının-erkeklerle karışık olmayan- kadınlara ait okullarda, öğretmenlerinin de kadınlardan olması şartıyla taraftar olur.
  - 34) Batı taklitçisi aydınların akaid konusunda pek çok konuyu inkâr ettiğini görür ve nübüvvet, mucize, diriliş, ahiretteki hesap gibi konulardaki itirazlara, Abduh, Reşid Rıza, Ferid Vecdi, Muhammed Hüseyin Heykel gibi düşünürlerin sahih hadisler hakkında şüphe uyandırmalarına cevap verir.
  - 35) En hacimli ve en son yazdığı eseridir. Dini, siyasi, felsefi ve içtimai görüşlerini özetlemiştir.
  - 36) Mustafa Sabri'nin Arap Edebiyatı'nın meşhur eski şairlerden yapmış olduğu seçmelerden oluşan yazma bir eseridir. (Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, 266, Derdiyok, *Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fıkhi Konulara Yaklaşımları*, s. 42).
  - 37) Birgivi'nin meşhur nahiv kitabı *İzhâr*'a yazmış olduğu şerhin Mustafa Hamza el-Adalı tarafından yapılmış şerhi olan *Netâici'l-efkâr*'ın hâşiyesidir.(el-Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 267.den naklen Derdiyok, *Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fıkhi Konulara Yaklaşımları*, s. 41).
  - 38) Molla Hüsrev'in meşhur eseri *Mir'âtu'l-usûl*'ün tercümesidir. Eser el yazması olarak kalmıştır. el-Kavsi, a.g.e., s. 327. Ancak Sabri Efendi'nin eserleri hakkında bilgi veren araştırmacılar eserin nerede olduğunu dair bilgi vermez.

Mustafa Sabri Efendi bunlar dışında bazı kitapları tercüme etmiş, çeşitli gazete ve mecmualarda makale yayımlamıştır³⁹. Hakkında yapılan bazı çalışmaları kaynakça kısmında görebilirsiniz.

2. Usul Konularındaki Bazı Görüşleri

Mustafa Sabri Efendi, fıkıh usûlünün konumu üzerinde değerlendirmeler yapar. Fıkıh ilmini, Müslümanlara şer'î vazifelerini öğretip telinde bulunan bir kanun metni, usûl-i fıkıh da bu kanunun kaynaklarını ve onlardan ne tarzda hüküm çıkarılacağını gösteren bir alan olarak takdim ettikten sonra bu konuyla ilgili görüşlerini ifâde etmeye başlar⁴⁰

2. 1. Kitap

İslam hukukunda hüküm çıkarmada başvuru delillerin başında Kuran gelmektedir. Mustafa Sabri Efendi, Kur'ân'ı klasik usûl ilminde tarif edildiği gibi, (*Muhammed Salallahu aleyhi ve sellem'e indirilen ve ondan bize Mushaf kapakları arasında tevatiiren intikal eden Arapça nazımdır.*) şeklinde tarif eder.⁴¹

Usul ilmi literatüründe “Kitap” olarak zikredilen Kuran delili hakkında “Kuran ve sünnet dışında uyulması gereken bir şey yoktur.” anlayışına karşı çıkar.⁴²

Kuran'ın hükümlerini kanun olarak her asırda uygulamanın zorunlu olduğu görüşündedir. Kuran, İslam'da teşriin (yasamanın) asıl kaynağıdır. Onun Kuran konusunda değerlendirmeleri daha çok medeni kanun, miras hukuku gibi ahkâma yöneliktir. Mustafa Sabri Efendi Kuran'da mevcut ahkâmın değiştirilmesini istemeyi Kuran'ın Allah kelâmı olduğunu kabul etmemek ve beğenmemek sayar.⁴³

“Kuran'ın Tercümesi”ne karşı olmayıp tercümenin Namaz'da ve namaz dışında Kuran'ın yerine konulmasına⁴⁴ ve Kuran tercümesinden ictihad (!) yapılmasına karşı çıkmaktadır. Kuran'ın tercümesiyle ictihadda bulunmanın Tercümenin ne lafız ne de mana olarak Kuran sayılamayacağı, tercümede hata ihtimali olması ve usul ilmindeki Kuran

39) Bk. Derdiyok, Nuri, Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımları, s. 43-50.

40) Mustafa Sabri, “Bir İstiftaya Cevap”, *Yarın*, 1348/1929, Sayı, 46, s. 3; Bayram, İbrahim, *Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 109-111; Derdiyok, Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımları, s. 123-124; Kahraman, Abdullah *Tokatlı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) ve Bazı Fikhî Meselelere Yaklaşımı*, Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012), Bildiriler, C. III., s. 311-329, s. 321.

41) Mustafa Sabri, *Kur'ân Tercümesi Meselesi*, s. 20.

42) Mustafa Sabri, *Kemalist Türkiye'nin Din Yanlıları*, Derin Tarih Kültür Yayınları İstanbul 2014, s. 71

43) Mustafa Sabri Efendi, , *Derin Tarih Kültür Yayınları İstanbul 2014*, s. 65-71.

44) Mustafa Sabri, *Kur'ân Tercümesi Meselesi*, İstanbul 1993, s. 8.

tarifine tercümenin uymadığı gibi gerekçelerle itiraz eder.⁴⁵ “Uluslararası sözleşmeler, ancak yazıldıkları dilde bağlayıcı olur. Bu sözleşmelerin tercümelemleri, bir delil teşkil etmez ve bağlayıcı olmaz. İnsanların sözleriyle ilgili hususlarda durum bu kadar ciddi iken, Allah'ın kelamı, insanlarınkinden daha mı az ehemmiyete sahiptir.”⁴⁶ diyerek Kuran tercümesinden içtihad yapmayı reddeder.

2.2. Sünnet

Mustafa Sabri Efendi, hevâlarına uymayan hadisler hakkında şüphe tohumu atanlara ve hadisleri yalan isnadı töhmeti altına alanlara karşı amansız bir mücadele vermiştir. O'na göre bu tavrın sebebi, sünneti güvenilir olma konumundan düşürüp şer'î deliller arasından çıkarmaktır.⁴⁷ “Hayat-ı Muhammed” isimli kitabın yazarı Heykel Paşa'ya bu bağlamda “Mevkifu'l-Akl” isimli eserinde ilmi cevaplar vermiştir. Tüm dünyada gelip geçen dinlerin peygamberlerinin hayatları incelendiğinde hayatının her anı bütün davranışları, sözleri, ahlakı, giyim şeklinden yeme içme uyuma âdetine varıncaya kadar her yönüyle kaydedilmiş tek şahsiyetin peygamberimiz Muhammed (a.s.) olduğunu belirtir. Hatta peygamberimiz, söz ve fiillerinin ezberlenip hayatının bu derece ayrıntılı kaydedilmesiyle diğer önemli şahsiyetlerden ayrılır. Mustafa Sabri Efendi, sünnet ve hadislerin Allah'ın koruması ile “Kitap” gibi “müstakil” olarak korunmuş olduğunu kıyamete kadar gelecek tüm insanlara gönderilen son peygamber olmasına bağlar. Hadis diye uydurulan sözlerin ise hadis âlimleri tarafından tespit edilip sahih hadislerden ayıklandığını, böylece bu uydurma sözlerin varlığının sünnet hakkında şüphe yaymak isteyen oryantalistler ve onların taklitçisi Müslüman yazarlara delil olamayacağını söyler. Hatta hadislerin zaptında gösterilen özen ehl-i kitabın kitaplarını zaptından daha kuvvetli ve sağlamdır.⁴⁸

Hadislerin zaptı konusunda gösterilen özen ravilerin hayatı, isimleri, meslekleri, doğrulukları, ahlakları, aklî melekeleri, zapt halleri gibi konularda da devam etmiştir. Binlerce muhaddis bu uğurda yolculuklar yapmış ve ravilerin durumlarını araştırmışlardır. Mustafa Sabri Efendi, bu özeni İslam'ın mucizesi olarak anar.⁴⁹ Hadis imâmları bir hadisin isnâd zincirine yalan veya dikkatsizlikle ithâm olunan bir zât girdiğinde, bu hadisin makbul addedilmesine ulemâ tavır koymuştur. Hadis kitaplarına kaydolunanlar hakkında bugün bir şüpheye mahal yoktur. Aralarında güçlerine göre bir ayırmda bulunulduğu halde o hadisleri külliyyen ta'n etmek insâf ile bağdaşmaz⁵⁰.

45) Mustafa Sabri, Kur'ân Tercümesi Meselesi, s. 20.

46) Mustafa Sabri, Kur'ân Tercümesi Meselesi, s. 24.

47) Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-akl*, C. IV, s. 19; Bayram, İbrahim, “*Mustafa Sabri Efendi'nin Mahmûd Şeltût'un Hz. İsa'nın Ref ve Nüzûlü Hakkındaki Fetvasına Eleştirileri*”, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2014, C. 1, S. 1, Aralık, s. 125.

48) Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-akl*, C. IV, s. 57-59.

49) Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-akl*, C. IV, s. 60.

50) Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-akl*, C. IV, 85-86., Bayram, *Mahmûd Şeltût'un Hz. İsa'nın Ref ve Nüzûlü Hakkındaki Fetvasına Eleştirileri*, s. 105.

Hadislerin yazılmasının Hz. peygamber tarafından yasaklandığı iddiasını tenkit eder: Şayet peygamber hadis yazımını yasaklasaydı, sahabenin fetvası, hadislerin tedvininden önce Malik'in Muvatta'sı, Ebu Hanife'nin, Şafi'in Ahmed b. Hanbel'in Müsnedleri ve fıkıh kitaplarında ahkâm hadislerinin tedvin edilmesi, sonra muhaddislerin eserlerinin yazımı peygamberin emrine rağmen hadislerin yazılmış olması anlamına gelirdi ki bu akla uygun değildir. Hatta Mustafa Sabri Efendi, müctehid imamların bir hadisle amelinin o hadisin sıhhat derecesini destekleyen ve pekiştiren, hadis ilmine yardımcı bir unsur olduğunu belirtir.⁵¹ Ayrıca hadisleri yazmayı yasaklayan hadis de yazılı olarak hadis kitapları kanalıyla nakledilmiştir. Buradaki yazmama düşüncesi, İbn Abdilber'den yaptığı aktarımlara göre Arapların ezbere daha çok ehemmiyet vermelerinden kaynaklanmıştır.⁵² Batılı araştırmacılar sadece kendi düşüncelerini destekleyen rivayetleri aktarırken ehl-i hadis mezheplerini desteklemeyen âsârı nakletmekten çekinmemişlerdir. Oysa hadislerin yazılmasını ve sonraki nesillere aktarılmasını destekleyen rivayetler de vardır. Hadis yazımını yasaklayan rivayeti hiçbir âlim hadis kitaplarına güvenmeme olarak da algılamıştır. Bu rivayeti gündeme getirenlerin maksadı ona göre hadisler hakkında şüphe uyandırmaktır. Heykel Paşa, Kuran dışında mucize kabul etmediği için onun, peygamberin mucizelerinden bahseden hadis kitaplarının sıhhatini inkâra çalıştığını iddia eder.⁵³

Hadislerin kabul ölçüsü olarak senedin muttasıl olması ve ravilerin sika olmasıyla yetinmenin yetersiz olup hadislerin Kuran'a arz edilmesi gerektiği iddialarına da cevap verir: Ona göre muhaddislerin hadislerin Kuran'a muvafakatı veya muhalefeti hususuna dikkat edilmediğini düşünmek haksızlık olmaktadır. Hadis ilmi tarih ilmi gibi nakli ilimlerden olduğu için içeriğin naklinin sağlıklı olması bu ilimde ilk beklenen husustur. Kuran'a muvafık ya da muhalif olup olmadığını tespit ise rivayet alanından dirayet alanına geçer. Bu ise eczacı konumunda olan muhaddisten daha çok doktor konumunda olan müctehidin uzmanlığındadır. Akıllar ise bir seviyede değildir. Bir kişinin aklına uymayan hadis ileri görüşlü ve daha anlayışlı bir başkasının aklına uygun olabilir. Nitekim Heykel Paşa'nın düşüncesine göre Kuran dışında bir mucizesi olmadığı için peygambere isnad edilen tüm mucize rivayetleri sahih sayılmayacaktır.

Yine ona göre, hadislerin Kuran'a muhalif olup olmamasının bir ölçü kabul edilmesi her zaman geçerli görünmemektedir. Zira Kuran'a muhalif olan hadisin sübutu katî ve Kuran'daki ayetten sonra varid olduğu kesin olursa o ayetin hükmü sünnetle nesh olur. "varise vasiyet yoktur" hadisi gibi sözlü ya da meşhur sünnetle sabit muhsan zâni ve zâniyenin recmi gibi fiili olabilir.⁵⁴

Bu açıklamalardan sonra sünnet ve hadis karşıtlığının İslam'ın dört rüknünden ikincisi olan sünneti yıkacağını, bunu yıkmakla icma ve kıyas direklerinin de yıkılacağını söyler.⁵⁵ Namaz, oruç, zekât, hac ibadetlerinin ayrıntıları sünnete dayandığı için sünnetin

51) Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, C. IV, s. 67.

52) Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, C. IV, s. 62.

53) Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, C. IV, s. 60-67.

54) Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, C. IV, s. 70.

55) Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, C. IV, s. 86.

yıkılması ibadetleri de yıkacaktır. Çünkü sünnet Kuran’da icmalen gelen hükümleri beyan eder. Fıkıh kitaplarındaki ayrıntılı hükümleri Kuran’da değil sünnette buluruz.⁵⁶

2.3. İcmâ’

Mustafa Sabri Efendi, icmâ’ delilini reddeden Bosna Reisu’l-uleması Cemal Hoca’yı edille-i şer’iyye’den, yani İslâm hukukunun kaynaklarını teşkil eden ve hüküm çıkarmada başvurulan esaslardan icmâ ve kıyasın güvenilir olmadığını söylemesinden dolayı eleştirir.

Öncelikle icmâ delili üzerinde ehl-i sünnet müctehidlerin ittifak etmesini icmânın kabulüne delil sayar. Bu ittifak eden müctehidlerin yalan üzere ittifak etmesi mümkün olmayan bir oranda olduğuna vurgu yaparak bu ittifakın kesin bir asla dayanması gerektiğini söyler. Cemal Hoca’nın tavrını fukahânın içtihadını ehemmiyetten düşürmek olarak görür. Öncelikle icma ve kıyas’ın kitap ve sünnetten ayrı ve aykırı olmadığına değinir. “Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder; kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız.”⁵⁷ ayetindeki ‘ma’ruf’ kelimesini, Mustafa Sabri, bu ümmet tarafından emrolunan, nehyettiklerinin de münker olarak isimlendirilmesini, ümmetin müctehidlerinin icmama uyulmasının gerekliliği olarak anlamaktadır. Çünkü icma’ da avamın tesiri yoktur. “İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resulün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık.”⁵⁸ ayetini de ümmet-i Muhammed’in adaletle muttasıf olması sebebiyle ümmetin âlimlerinin elde ettiği bir hakikatin İlahi bir mevhibe olduğu şeklinde anlamaktadır.⁵⁹ “Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir.”⁶⁰ ayetini de icmaya kat’i delil sayar.

Mustafa Sabri, Hz. Peygamber (s.a.v.)’ın “ Ümmetim dalalet üzerinde birleşmez”⁶¹, “Mü’minlerin güzel gördükleri şey, Allah katında da güzeldir.”⁶², “ Allah ’ın eli cemaatin üzerindedir.”⁶³ “Cemaate bir karşı muhalefet eden kimse, cahiliye ölümü üzere ölmüş

56) Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, C. IV, s. 86-87.

57) 3/Âli-İmran/110.

58) 2/Bakara/143.

59) Mustafa Sabri, “*Hezeyan Toptancıları*”, *Yarın*, S.: 14, 1346/1928, s. 1. Derdiyok, *Şeyhü’l-İslam Mustafa Sabri’nin Yeni Fıkhi Konulara Yaklaşımları*, s. 55-56.

60) 4/Nisa/115.

61) Nüreddin Ali b. Ebi Bekir el-Heyseni (807/1404), *Mecmeu’z-Zevâid ve Menbeu’l-Fevâid*, Dârul Fikr, Beyrut 1412, C. VII, s. 221.

62) Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî, *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlü’l-İlbâs Amme İştihara Mine’l-Ehâdisi Ala Elsineti’n-Nâs*, (tahk. Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed), Mektebetü İlmî’l-Hadîs, Dimeşk 2001, C. II, s. 188, (Hadis No: 2214).

63) el-Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Sünen-i Kübrâ*, Meclisi Daireti Marifeti’n-Nizamiye, Haydarabad 1344 h. , C. I-X, Hadis: (7512).

olur.”⁶⁴ tarzındaki hadisler, her biri haber-i vahid de olsalar, hepsinin birlikte manevi tevatür derecesine ulaşacağını, bu sebepten bu rivayetlerin de hey'et-i mecmuası ile icmân kat'î hüccet olduğuna delâlet ettiğini söylemektedir. Aynı yerde Mustafa Sabri Efendi, beş vakit ezan okunması hakkındaki rivâyetlerin tevatür derecesine ulaşmadığı halde İslâm ümmetinin şiarlarından kabul edildiğini söyler.⁶⁵

Mustafa Sabri'nin, icma-ı ümmet kavramının bugünkü demokrasinin de esasını teşkil ettiğine, ilim ve ictihad kayıtlarının ilavesiyle icmâ-ı ümmette “münevver demokrasi” esasının kabul edildiğini icmâ-ı ümmete itiraz etmenin demokrasi anlayışını savunanlar için de doğru olmadığını söylemesi dikkat çekicidir.⁶⁶

“İcmâ', âyet ve hadîse takdîm olunur” usul kaidelerini önceleri anlamakta zorlandığını, ancak oruç ya da tesettür gibi en temel İslamî kabul ve esaslara bile ayet ve hadisleri zorlama teviller yapıp karşı çıkanları görünce bu kaidenin dinin asli şeklini korumakta ne kadar önemli olduğunu anladığını ifade eder:

“...Dîn-i İslâm'da tesettür-i nisvân'ın da teaddüd-i zevcâtın da vücûdu, icmâ'-ı ümmet delîline müstenid olarak münâkaşa götürmeyecek sûrette ma'lûm olan zarûrât-ı dîniyyedir. Âyetleri kendi zu'mlarınca (bâtl zannlarınca) te'vîl etseler bile icmâ'ı te'vîl edemezler. Buna hile girmez. Usûl-i fıkıh ulemâsının “icmâ', âyete, hadîse takdîm olunur” tarzındaki kâidelerinin hikmetini ben vaktiyle anlayamamışım. Zamanımızdaki dinsizlerin hüsn-i niyete makrûn olmayarak bu mes'eleler hakkında teşvîş-i efkâra (fikirleri bozmağa) çalışmaları o kâidenin hikmetini bana anlattı. Şimdi onlar, ayetleri eğib bükerek arzularına göre istedikleri kadar ma'nâ arasınlar. Beri taraftaki icmâ'-ı ümmet sarâhatlerine karşı nasıl çâre bulacaklar? Onlara kalsa, Ramazan orucunu bile Kur'ân-ı Kerîm'in âyetine istinâden ilgâ ederek onun makâmına fıdye-i savmı ikâme edeceklerdi. Lâkin boşuna yorulmasınlar! Ramazan orucunun farz-ı kat'î olduğunda müslümanların şübhesi yok ki, Kur'ân-ı Kerîm'den başka bir kaçamak yolu çıkarub da onları şübheye düşürmek kâbil olsun!”⁶⁷

2.4. Kıyas

Kur'an-ı Kerim'deki “...Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız, onu Allah'a ve Rasul'e götürün (onların talimatına göre halledin), Bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha iyidir.”⁶⁸ Ayet-i kerîmesinin İslam şeriatının dört delilini de ihtiva ettiğini, ayet-i kerîmenin son kısmının kıyas-ı fukahâya delil olduğunu söyler. Hz. Peygamber (s. a. v.)'den rivayet edilen şu hadisleri

64) Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Müessesetü'l-Kurtuba, Kahire trs, C. I, s. 275, (Hadis No: 2487).

65) Mustafa Sabri, “*Hezeyan Toptancıları*”, *Yarın*, S.: 14, 1346/1928, s. 1, 4.

66) Mustafa Sabri, “*Hezeyan Toptancıları*”, *Yarın*, S.: 15, 1346/1928, s. 1. Derdiyok, Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımları, s. 57.

67) Mustafa Sabri, “*Hezeyan Toptancıları*”, *Yarın*, S.: 15, 1346/1928.

68) 4/Nisa/59.

kıyasa delil olarak gösterir: Öpmekle orucun bozulup bozulmayacağı soran kişiye Hz. Peygamber (a.s.): “*Mazmaza ile bozulursa bununla da bozulur.*”⁶⁹ buyurmuş, yine ölmüş babası hesabına haccetmek için soru soran kadına da “*Babanın zimmetinde birisine borcu olsaydı da arkasından sen ödemek isteseydin, ödemez miydin?*”⁷⁰ demiştir. Kıyasın icma gibi delil-i kat’i değil, bir kısım müctehitlerin görüşlerine dayandığı için delil-i zanni mertebesinde olduğunu söyler.

Allah’ın ve Rasûlü’nün makbul saydığı kıyas-ı fukahâyı kabul etmeyenleri tenkit eder. Herhangi bir ilim ya da sanatta uzmanların o alanda ittifak etmeleri ya da görüş ayrılığına düşmeleri önemsendirken dini ve din ilimlerini bilmede uzmanlaşan müctehitlerin ihtihadlarını küçümseme olarak gördüğü icmâ ve kıyas karşıtlığının temelinde din hükümlerini tahrif etme gayreti, dini bilen ve bilmeyenin bir tutulup din ilimlerinde uzman olan müctehitlere söz hakkı vermemek olduğunu belirtir.⁷¹

2.5. Makasıd

“İslâm’da tüm emir ve yasaklar, kulların ıslâhı ve maslahatları içindir.” görüşü, Bir takım ana gayelerin hedeflendiği ve insanlar için fayda sağlama, onlardan zararı savma esasına dayandığı makasıd olarak ifade edilir.⁷² Bu anlayışta hukukun en büyük gâyesi, yararın sağlanması (celbu’s-salâh) ve zararın kaldırılması (def’il-fesâd) olarak kabul görür.⁷³

Mustafa Sabri Efendi taabbüdü esas almakla birlikte dini hükümlerin bir takım maksatlara mebni olarak vaz edildiğini kabul eder. Bunların maksatlarının ilim adamları tarafından bulunup İslâm’ın yabancılara karşı müdafaasında kullanılmasını da faydalı bulur. Ancak hükümleri tespit edilen dünyevi maksat ve menfaatlerle birebir özdeşleştirmenin sakıncalarına da dikkat çeker:

“*Her hususta emre harfiyen yapışan hizmetkâr, sebep arayan, mânâ veren hizmetkâr-dan daha çok makbul olur ve bu sebep arama keyfiyeti âmir ile memur arasındaki idrâk mertebesinin farklılığı nisbetinde tehlikelidir.*” Çok büyük bir âlimin en cahil ve en ahmak bir uşağına karşı verdiği emirlerin, uşak tarafından, (Bizim efendinin muradı şöyle olmalıdır, böyle olmalıdır) tarzında verilecek manalara göre yapılması pek garip yanlışlıklar

69) Ebû Davud es-Sicistânî, Süleyman b. el-Eş’as b. İshâk *es-Sünen* (Nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût). Beyrut 1409/1988., *Savm* 33, (2385).

70) el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh* (thk. ve tal. D. Mustafa Dîb el-Buğâ) Dârü İbn Kesir, Beyrut 1987/1407, *Cezau’s-Sayd*, 23, 24; Ebû Dâvud, *Menasik* 26, (1809).

71) Mustafa Sabri, “*Hezeyan Toptancıları*”, *Yarın*, S.: 15, 1346/1928, s. 4.’den naklen Derdiyok, *Şeyhu’l-İslam Mustafa Sabri’nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımları*, s. 57.

72) İbn Abdisselâm, *Muhtasarü’l-Fevâid fi Ahkâmî’l-Makâsıd /Kav’âidü’s-Suğrâ*(thk: Salih b. Abdilaziz b. İbrahim Âli Mensûr), Riyad 1997/1417, s.108; Zeydan, Abdulkarîm, *Fıkıh Usûlü* (çev. Ruhi Özcan) M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993, s. 227; Dönmez, İbrahim Kâfi, “*Maslahat*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, C. XXIX, s. 79.

73) İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Makâsıdü’s-Şerîati’l-İslâmiyye* (Nşr. Muhammed Tâhir el-Meysâvi), Dârün-Nefâis, Ürdün 2001, s. 249, 515.

doğurur. Hâlbuki Cenab-ı Hak veya Resul-i Ekrem ile bizim aramızdaki nispet, misalde gösterilen nispet ve mesafeye de kıyas edilemez. Onun için falan hükmün sebebi şudur diye hüküm veremeyiz. İşte resmin yasaklığının sebebi de yukarıda söylediğimizden ibaret değildir. Başka nice hikmetleri vardır. Dinî hükümlerin gizli hikmetlerini açıklamaya kalkmak bizim gibi âcizlerin işi değildir. Böyle yüksek işlere karışmak haddini aşmak olur.⁷⁴

“Şer’î hükümlerin İçtimaî faydalarını düşünmek, bulmak fena bir şey değildir. Belki bu fayda ve menfaatleri dikkate değer bir kudret ve mahâretle âleme anlatmak ilim adamlarımızın üzerine düşen bir vazîfedir.⁷⁵ Ancak bu işin yeri, fenni, Mustafa Efendi’nin zannettiği gibi fıkıh ilmi olmayacak, fıkıh usulü bile olmayacak. Çünkü fıkıh ilmi Müslümanlara dinî vazîfelerini bir kanun metni gibi öğretir ve telkin eder. Fıkıh usulü de onların kaynaklarını, şer’î dört delilden ne suretle hüküm çıkardıklarını gösterir. Şer’î hükümler üzerine yürütülecek İçtimaî mütalaalar ise İslâm Dininin fertlerinden ziyade yabancılara bir müdafaa silahı olarak ortaya konulmak lâzım gelir. Vakıa dünyaya ait olan bu menfaat ve güzellikleri Müslümanların da bilmesi pek faydalı olur. Ancak meselelerin yalnız “Bilmek” te kalmaması gerekir” Şer’î vazîfelerin fiiliyat ve icraatını onların üzerine bina etmek derecesine gelince bu hal yukarıda geniş olarak arz edildiği üzere adı geçen fiilleri bozar. Demek ki, dinî vazîfelerden her birinin dünyaya ait ne kadar illet ve hikmeti bulunursa bulunsun gene icrâsında gözetilecek esas ve gaye Allah’ın emrine itaat ve uhrevî mesûliyetten korkmak gibi dünyevî olmayan şeylerden ibaret olacaktır. Nihâyet dünyevî gayeler, esasın daha altında, tâli ve munzam bir maksat halinde nazarı dikkate alınabilir o kadar...”⁷⁶

“Şer’î fillerde içtimaî gayeler esası üzerine istinat ettirme mesleğinin bir mahzûru daha vardır ki o da, şer’î hükümlerin yavaş yavaş tahrib ve bozulmasına yol açmasıdır. Mesela namazda en çok bedenî hareketlerden edilecek fâideyi nazarı dikkate alanlar, bir gün bunun yerine - belki daha faydalı ve sistematik olmak üzere- başka bir şekil hareket ikamesini tecvîz edebilir.”⁷⁷

Makasîd çalışmalarının daha ziyade dinde yenilik taraftarları olan yenilikçiler (reformistler)in hevesli olduğu bir durum olduğunu söyler ve “hakkında nass varid olan şeyde ictihada yer olmadığı” ve “tasrih karşısında delalete itibar olmadığı” gibi usul kaidelerine rağmen bu yenilikçilerin Kuran’ın esas hükümlerini bile değiştirdiklerini belirtmeden geçmez.⁷⁸

2.6. İctihad ve Taklid

Mustafa Sabri Efendi, ictihadın sıhhati için dikkat edilmesi gereken üç husustan bahseder: a. Müctehidin kendisini kanun koyucu gibi görmemesi, b. İctihada ehil olmayan-

74) Mustafa Sabri, *Meseleler*, (Sad: Osman Nuri Gursöy), Sebil Yay. İstanbul 1995, s. 75.

75) Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 63-64.

76) Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 64-65; *Meseleler*, s. 75.

77) Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 68.

78) Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 68.

ların bu işe kalkışmaması, c. Nasslara taşımadığı manalar yükleyerek yanlış yorumlar yapılmamasıdır.⁷⁹ Bu yüzden Mustafa Sabri Efendi, icthad kapısının, insana teşri yetkisi verecek kadar açılmasının akıl ve nakil açısından batıl bir durum olduğunu savunmakta, “...Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız onu Allah'a ve Resul'e götürün...”⁸⁰ ayetinin, insana teşri yetkisi verilmediğinin nakli delili olduğunu söylemektedir.

Mustafa Sabri Efendi, fıkıhın furu konularındaki icthadlarda, isabet edene de hata edene de sevap verilmesine karşılık; usuldeki icthadta ise sadece isabet edene sevap verileceği kanaatindedir.⁸¹ Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Ferid Vecdi, Mahmud Şeltut, Kasım Emin gibi kimseler için şu ifadeleri kullanır:

“Çağdaş âlimler arasında -fikhî konuların incelenmesindeki bütün sermayeleri hata- talaradan ibaret olan- içtihat heveslisi kimselerin kendilerini, hata yapmaları kendilerine zarar vermeyen aksine yarım da olsa sevap kazandıran müçtehit imamlardan saydırmaya çalıştıklarını ve hata yapmaktan da korkmadıklarını görmekteyiz.”⁸² “Usûlde taklit âlimler arasında tartışmalı bir konudur. Çünkü dinin asıllarını taklid eden kimsenin imanının sıhhati tehlikeyle karşı karşıya olduğundan her müslümanın imanını tehlikede olmasından dolayı usûlde taklitten kendisini koruması gerekir. Fürûda taklit, Müslümanların geneli için zarûrî bir durumdur. Zamanın âlimleri özellikle içtihat iddiasında bulunanlar da fûrûda taklitten kendini kurtaramazlar.”⁸³

Reşid Rıza'nın mukallit Müslümanlarla müşrikleri aynı kefeye koymasını hata olarak niteler. Birtakım hadisçilerin düştüğü bir hatayı tekrarladığını, İbni Abdi'l-Berr'i, -o mutlak olarak taklitçiliği zemmetmekte iken- taklid ederken hatalıyı taklid etmiş olduğunu söyler.⁸⁴

Furû'da taklit taraftarı olup, mezhepleri reddeden yeni icthad hareketlerine karşı olsa da furû'daki meselelerde ehliyetli âlimler tarafından yapılacak icthadlara açıktır. Onun seferilik meselesinde “ bu gibi sonradan meydana gelen mes'eleler hakkında fikhî ihtisaslari bulunan muhterem âlimlerimizin esaslı tetkiklerini de ayrıca bekleriz.” ifadesiyle yaklaşımı, yeni değerlendirmelere de açık olduğunu gösterir.⁸⁵ Onun endişesi ehil olmayanlar tarafından dini hükümler hakkında fikir beyan edilerek gerçek din âlimlerinin çürütülmesi ve din âlimlerinin itibarsızlaştırılması suretiyle dinin baltalanmasıdır.⁸⁶

Mustafa Sabri Efendi, modernistlerin batıyı yakalamak için icthad kapısını sürekli açık tutma taleplerini ölçsüz bulur. Ona göre her rüzgâra, ortaya çıkan her fikre göre dini hükmü değiştirmek onu oyuncak haline getirir ve Allah'ın dini olmaktan çıkarır.⁸⁷

177 Mustafa Sabri *Dini Mucedditler*, s. 67.

79) Mustafa Sabri, *Mevkıfu 'l-Akl*, C. IV, s. 356-357.

80) 4/Nisa/59.

81) Mustafa Sabri, *Mevkıfu 'l-Akl*, C. IV, s. 356.

82) Mustafa Sabri, *Mevkıfu 'l-Akl*, C. IV, s. 356-357.

83) Mustafa Sabri, *Mevkıfu 'l-Akl*, C. IV, s. 357.

84) Mustafa Sabri, *Mevkıfu 'l-Akl*, C. IV, s. 353 sayfadaki 1 no'lu dipnot.

85) Mustafa Sabri, *Meseleler*, s. 37.

86) Mustafa Sabri, *Meseleler*, s. 39.

Mustafa Sabri Efendi, icihadın şekil ve sınırını son derece dar tutar. Ona göre müctehidlerin icihadlarıyla yaptıkları, Allah ve Resulünün vaz ettiği hükümlerin maksat ve muratlarını araştırmaktan ve tespit etmekten ibarettir. Nasların illetlerini tespit eden müctehidler, hakkında nass olmayan meseleleri de ortak illet sebebiyle bu hükümlere kıyas ederler. Yoksa Kur'ân ve hadisten bağımsız icihad etmezler. Yani müctehidlerin yaptığı ancak kıyas icihadıdır⁸⁸.

Mustafa Sabri Efendi, ictihatta ve diğer dini meselelerde özellikle taabbudî alanda ihtiyattan yanadır.

“Elhamdulillah hikmet ve ulviyeti günden güne keşfolunmakta bulunan “Din-i Mübîn”imizde selim akılların idrak ve iz'ân edemeyeceği bir cihet de yoktur ya! Bilfarz olsa bile; hikmetine akıl erdirerek, erdirmeyerek onu da tasdik ve kabulden başka çare yoktur, denilmek hükmetsizce bir cebir, mantıksızca bir tahakküm olmaz mı? Diyacaksınız. Hayır olmaz!... çünkü bir dinin hakikatini, şâri (şeriat vaz eden) ve kurucusunun doğruluğunu ispat edecek âyetler, mucizeler ve hususi müşahadeler vardır ki, din onlarla muhakeme edilir ve onlarla sübut ve katiyet iktisab ettikten sonra artık tekrar tekrar tâli hükümlerini, bâhusus şüpheli bir fikir, eksik bir tahsil ve hakikatten ziyade nefsin arzularına mağlub bir dimağ ile muhakemeye kalkışmak abestir. Çünkü bu başa çıkılamayacak ve tâli hükümlerden esasa intikal ve istidlal kabilinden ters bir hareket olacağı gibi bir dinin, taabbudî ve gayri muallel bazı hükümleri de olur. Çünkü dinin esas muallel (illetlendirilmiş), ve müdellel (delilli) olduktan sonra tâli hükümlerde sebep aramaya lüzum yoktur. İletlendirilmiş (sebebe beyan edilmiş) olanlarda da bu vazife, ihtisas erbabının-dır”⁸⁹.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre ibâdet konuları ihtiyat gerektirir:

“...her husuta emre tam manasıyla riayet eden hizmetçi, emirde sebep arayan, ona mana veren hizmetçilerden daha çok makbuldür. Hele ibadette bizim yanlışlık veya eksiklik zannettiğimiz şeyden Hâlık'ın haşa ziyân etmek ihtimali yoktur. Emir haricinde gösterilecek faaliyet ise, âmir ile memur arasındaki idrak mertebelerinin farkı nisbetinde muhatarlıdır. Mesela çok çalışkanlık edip de sabah namazı üç rekât kılınmış olsa iki yerine de kabul olunmaz; büsbütün bozulur...”⁹⁰.

Fikhî görüş ve değerlendirmelerinde geleneğe son derece bağlıdır. Hanefi mezhebine sıkı sıkıya bağlıdır. Mesela, musiki konusundaki görüşü Hanefi geleneğinin aynen devamıdır⁹¹. Talak hakkının kocaya ait olması, mücessem resim ve heykel yapmanın haram olması konusundaki görüşleri de böyledir. Ancak o, mezhebi olan Hanefiliğe son derece bağlı olmakla birlikte, namazda Kur'ân'ın tercümesinin okunması gibi bazı meselelerde

87) Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 67.

88) Mustafa Sabri, “Hezeyan Toptancıları”, *Yarın*, S.: 15, 1346/1928, s. 4; Derdiyok, *Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımları*, s. 61-65.

89) Mustafa Sabri, *Meseleler*, s. 16-18.

90) Mustafa Sabri, *Meseleler*, s. 35-37.

91) Mustafa Sabri, *Meseleler*, s. 112-113.

gerekirse mezhep hükmü terk edilerek başka mezhep görüşleriyle amel edilebileceği görüşünü de benimsemiştir⁹². İmam Serahsi'nin Mebsut'una büyük saygı duyar ve bu tür eserlerin peygamberimizin nübüvvetine delil olduğunu, ne zaman Mebsut'u okusa nefsinin küçük gördüğünü ve kendisini onların yanında İslam âlimlerinden saymaktan hayâ ettiğini söyler.⁹³ Fukahâ tarafından istinbat edilmiş bulunan fikhî hükümlerin tutarlı ve isabetli olduğunu savunur ve bunların birçok hikmetlerinin bulunduğunu söyler.⁹⁴

6. Sonuç

Hayatı ve fikhî konulara yaklaşımlarını ele aldığımız Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı'nın ilim ve kültür hayatının son ve kudretli mümessillerindendir. Devlet-i Âliye-i Osmanî'nin çöküşüne, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşuna tanık olmuş Osmanlı'nın 127. şeyhülislâmıdır.⁹⁵

Bir âlim ve fakih olarak eserlerinde ilk göze çarpan gayret-i diniyye içinde cedelci yapısı ve hukuk mantığına olan hâkimiyetidir. Onun hukuk mantığına olan hâkimiyetinde usul ilmine verdiği önemin rolü tartışmasızdır. Genç yaşta dersiam olması ve huzur derslerine katılan en genç üye olması, elde ettiği her payeyi emeğiyle kazanması onun zekâsı ve çalışkanlığının nişanesidir.

Fıkıh ve usul-i fıkıh konularında yazıları yenilik taraftarlarına karşı savunmacı ve reddiyeci tarzdadır. Belki de yaşadığı zorluklar ve mücadeleler neticesinde zaman zaman karşıtlarına hakarete varan bir üslup kullansa da konuları ele alırken karşı tarafın argümanlarını tam olarak vermeye, karşı fikirleri onların kaleminden çıktığı gibi nakletmeye ve mantiki cevaplar vermeye özen gösterir. Bu da onun usul anlayışını sağlam bir mantık ve hakkaniyet üzerine kurma çabasının göstergesidir. O böyle davranmakla savunduğu geleneksel usul anlayışına olan güvenini de sergilemektedir.

Fikhî meselelerde Hanefî mezhebini takip ve müdafaa etmiştir. Ancak İslam'ın daha yararına gördüğü meselelerde başka mezhep görüşlerine de başvurulabileceğini kabul etmektedir. Ele aldığı konular bugün de İslam Dünyasında tartışılan konulardır. İslam âleminde ilim adamı kimliğiyle saygı görmüştür.

Kaynakça

- Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülişlamları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
 Aksoy, Mehmet, *Beyanî'l-Hak ve Mustafa Sabri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü, 1989.
 Arslan, Hüseyin, *Seyyid Bey ve Mustafa Sabri'ye Göre Hilafet Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi S.B.E., 1999.

92) Mustafa Sabri, *Kur'an'ın Tercümesi Meselesi*, s. 48-49.

93) Mustafa Sabri, *Mevkîful akl*, C. IV, s. 310, Kavsi, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 204.

94) Mustafa Sabri, *Meseleler*, s. 17-19.

95) Altunsu, *Osmanlı Şeyhülişlamları*, s. 254.

- Arslan, Hüseyin, *Hilafet Tartışması: Seyyid Bey ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Örneği*, Dinî Araştırmalar Dergisi , 2010, C. XIII, S.: 37, s. 45-62.
- Ayhan, Halis, “ *Cem'iyet-i İlmîyye-i İslamiyye*” Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ankara 1993, C. VII, 332.
- Bayram, İbrahim, *Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- _____, *Mustafa Sabri Efendi'nin Mahmûd Şeltût'un Hz. İsa'nın Ref' ve Nüzûlü, Hakındaki Fetvasına Eleştirileri*, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, C. I,S.: 1, Aralık 2014.
- Bektaş, Ekrem “*Beyanu'l-Hak'*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ankara 1992, C. VI, s. 34-35.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh* (Thk. ve tal. D. Mustafa Dîb el-Buğâ) Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1987/1407, C. I-VI, Cebeci, İsmail *Ceride-i İlmîyye Fetvaları*, İstanbul 2009, C. XXIX, XXX.
- Derdiyok, Nuri, *Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “*Maslahat*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ankara 2003, C. XXIX, s. 79.
- Ebû Davud es-Sicistânî, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk, *es-Sünen* (Nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût) Beyrut 1409/1988.
- Erdem, H. Sabri, *Türk Kelâmcıları İbn Kemâl (1468-1534) ve Mustafa Sabri'de (1860-1954) Kader Problemi ve Anlambilim Açısından Bir Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, C. XLVI, S.: 2, s. 43-54.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Müsned*, Müessesetü'l-Kurtuba, Kahire trs.
- Hatipoğlu, Adem, *Mustafa Sabri Efendi'nin İlahi Sıfatlar, İrade, Kaza-Kader Konusundaki Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 1999.
- İbn Abdisselâm, İzzeddin, *Muhtasarı'l-Fevâid fî Ahkâmî'l-Makâsîd /Kav'âidü's-Suğrâ* (thk: Salih b. Abdilaziz b. İbrahim Âli Mensûr), Riyad 1997/1417.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Makâsîdü's-Şerîati'l-İslâmiyye* (Nşr. Muhammed Tâhir el-Meysâvi), Ürdün: Dârün-Nefâis, 2001(1421).
- Kahraman, Abdullah *Tokat'lı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi(1869-1954) ve Bazı Fikhî Meselelere Yaklaşımı*, Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012), Bildiriler, III., s. 311-329.
- Kara, İsmail, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi-II*, İstanbul: Kitabevi, 1997.
- el-Kavsî, Müferrih b. Süleyman, *Mustafa Sabri el-Müfekkîru'l-İslamî ve'l-âlimu'l-âlemî ve şeyhu'l-İslam fi'd-devleti'l-umânîyye sâbikan*, Beyrut.

- _____, *Eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkıfuhu min İlmî'l-Vafid*, Riyad: Merkezi Melik Faysal, 1418.
- Kaya, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi: Hayatı Ve Siyasi Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., Van 1996.
- Muhammed Abdülhafız, *Difa' eş-Şeyh Mustafa Sabrî ani'l-Fikri'l-Eş'arî fi'l-Asrı'l-Hadıs*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Kahire: Câmi'atü'l-Ezher Külliyyetü Usûliddîn, , 1979/1410.
- Mustafa Sabri Efendi, *Dini Mücedditler*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994.
- _____, “*Hezeyan Toptancıları*”, *Yarın*, S.: 15, 1346/1928.
- _____, *Mevkifü'l-Akl Ve'l-İlim Ve'l-Âlem Min Rabbi'l-Âlemîn Ve 'İbadihi'l-Mürselîn*, Beyrut: Dâr ü İhyâi't-türasi'l-Arabî, 1992, C. I-IV.
- _____, *Mes'eleler* (sadeleştiren, Osman Nuri Gürsoy), İstanbul: Sebil Yayınevi 1995.
- _____, *Yeni İslam Müçtehdlerinin Kıymet-i İlmîyesi: Musa Carullah Bigiyef'e Reddiye*, İstanbul: Bedir Yayınları, 1998.
- _____, “*Bir İstifaya Cevap*”, *Yarın*, S.: 46, 1348/1929.
- _____, *Kur'ân'ın Tercümesi Meselesi* (çeviri, Süleyman Çelik), İstanbul: Bedir Yay 1993.
- _____, *Kavlî fi'l-mer'e*, Beyrut: Daru İbn Hazm 1993, (Türkçesi: *Kadınla İlgili Görüşüm*, çeviri: Mustafa Yılmaz, İstanbul: Esra Yay., İstanbul, 1994).
- _____, “*Kurban Paraları ve Donanma İânesi*”, *Beyanu'l-hak*, C. IV/ S.: 91, 1329/1911.
- _____, *Mısır Ulemasıyla İlmî Münakaşaları*, (çev: İbrahim Sabri Efendi, Osman Erdem), İstanbul: Gül Neşriyat 2005.
- _____, , *Kemalist Türkiye'nin Din Yanlıları*, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları 2014.
- Nam, Mehmet, *Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamıardan Mustafa Sabri Efendi*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, C. XV, S.: 23, s. 95-118.
- Özdemir, Murat, *Mustafa Sabri'nin Kelami Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Mustafa Sabri Efendi*, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, 350-352.
- Yavuzer, Süleyman, *Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri ve Kelam İlmindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., Van 2000.
- Yılmaz, Mehmet Melih, *Mustafa Sabri'nin Kadına Bakışının Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1998.
- Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlü* (Çev. Ruhi Özcan) MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993..